

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:4 • 2011

Historikers röster behövs – men vilken röst ska vi tala med?

MALIN ARVIDSSON* Örebro universitet

I häfte 2 av *Historisk tidskrift* uppmanade Martin Ericsson och David Sjögren till debatt kring vitboken om övergrepp mot romer. De ställde viktiga frågor om den här typen av statlig historieskrivning: Hur påverkar sådana utredningar möjligheten för forskare att framföra andra tolkningar? Vad innebär det för den historiska förståelsen att försoning anges som överordnat mål? Genom exempel från egen forskning på området ifrågasatte de betoningen på statens ansvar och menade i stället att förklaringar till diskriminering och utanförskap bör sökas på lokal nivå. Avslutningsvis efterlyste de en behandling av frågan som ”förmår att förena behovet av att lyfta fram de övergrepp som begåtts i det förflutna med en ökad förståelse för de historiska processer som låg bakom dem”.¹ Jag välkomnar deras initiativ och skall här göra några reflektioner utifrån en liknande process.

Vanvårdsutredningen: en historisk sanningskommission

Den nyligen avslutade Vanvårdsutredningen fick år 2006 i uppdrag att ”granska allvarliga övergrepp och vanvård [...] inom den sociala barnavården”. Detta skulle, enligt direktiven, främst ske genom insamling av vittnesmål från personer som själva bott i fosterhem eller på institutioner för barn. Syftet var dock inte att ge en uttömmande bild av i vilken utsträckning övergrepp förekommit. Det mål som angavs var i stället att ”ge upprättelse åt de drabbade” och att ”ge lärdom för framtiden”.² I

* Fil. mag., doktorand i historia

1. Martin Ericsson & David Sjögren, ”Problematiska utgångspunkter: om en svensk vitbok för utredande av övergrepp mot romer”, *Historisk tidskrift* 131:2 (2011) s. 250–257, citat s. 257.

2. Det fullständiga namnet är ”Utredningen om vanvård i den sociala barnavården” (S 2006:05). Citat från ”Kommittédirektiv, Utredning om dokumentation och stöd till en-

likhet med vitboken om övergrepp mot romer var alltså kartläggningen av vad som hänt inte ett mål i sig, utan ett medel för gottgörelse.

Att göra upp med historien är något av en internationell trend. Elazar Barkan menar att man sedan kalla krigets slut kan tala om "a tidal wave of apologies, truth commissions, reparations, and investigations of historical crimes".³ Parallellt har det vuxit fram ett forskningsfält kring *transitional justice* (på svenska oftast "övergångsrättvisa").⁴ I sin inflytelserika översikt menar Priscilla B. Hayner att det skett en förskjutning från juridiska processer mot krigsförbrytare och andra förövare av brott i det förflutna, till åtgärder som syftar till försoning och därmed i högre grad inkluderar offren och det omgivande samhället. Tanken att skipa rättvisa genom bestraffning utmanas av idén om så kallad reparativ rättvisa.⁵

Forskningen om sanningskommissioner i andra länder kan hjälpa oss att förstå de aktuella svenska processerna. Det finns anledning att skilja mellan, å ena sidan, kommissioner som tillsätts för att stärka en ny regim efter exempelvis ett inbördeskrig eller en diktators fall och, å andra sidan, sådana som handlar om staters övergrepp mot enskilda individer. De sistnämnda kallar Hayner för "historiska sanningskommissioner": tillfälliga myndigheter som på uppdrag av staten undersöker mönster av missförhållanden i det förflutna när det gäller statens behandling av en viss grupp. Sådana granskningar syftar till erkännande av (för majoritetssamhället) relativt okända övergrepp och är vanligast i etablerade demokratier.⁶ Även historiska sanningskommissioner handlar om att stärka statens legitimitet, men i förhållande till en annan sorts kritik: diskriminerande lagar och missförhållanden vid myndighetsutövning. Jag menar att Vanvårdsutredningen kan beskrivas som en historisk sanningskommission

skilda som utsatts för övergrepp och vanvård inom den sociala barnvården" (Dir. 2006:75), s. 1, 5.

3. Elazar Barkan, "Introduction: historians and historical reconciliation", *American historical review* 114:4 (2009) s. 899–913, citat s. 901.

4. För en översikt och kritisk diskussion av fältet, se Christine Bell, "Transitional justice, interdisciplinarity and the state of the 'field' or 'non-field'", *International journal of transitional justice*, 3:1 (2009) s. 5–27.

5. Priscilla B. Hayner, *Unspeakable truths: facing the challenge of truth commissions* (New York 2002).

6. *Ibid.*, s. 17.

Att skapa sanning och försoning – en omöjlig uppgift?

Vilken sanning som skapas, och i vilken mån detta arbete leder till försoning och/eller upprättelse, beror givetvis på hur utredningarna utformas. Den spänning mellan olika syften som Ericsson och Sjögren lyfter fram vad gäller vitboken är ett återkommande tema i litteraturen om sanningskommissioner. Statsvetaren Beth Rushton urskiljer i en översiktsartikel flera inneboende dilemman. Exempelvis kan viljan att dokumentera de drabbades erfarenheter innebära ett erkännande, men samtidigt öppna för kritik mot att bilden blir ensidig. Vidare är det vanskligt att använda vittnesmålen för att etablera juridiskt ansvar för enskilda händelser, eftersom detta skulle ställa högre krav på bevisning och därmed innebära ett potentiellt ifrågasättande av vittnenas trovärdighet. Lösningen har i många fall blivit just vad Ericsson och Sjögren kritiserar: att fokusera på statens ansvar.⁷

Vilka val har då gjorts när det gäller Vanvårdsutredningen? Det kan snabbt konstateras att den inte ger en allsidig bild av den sociala barnvården under 1900-talet. Uppdraget har varit ett annat än den vetenskapliga historieskrivningens. Nästan uteslutande är det personer med negativa erfarenheter av att vara placerad i barnhem eller fosterhem som blivit intervjuade. Fokus ligger på enskilda individers erfarenheter, snarare än på vårdens syfte, organisering och resurser. I det andra delbetänkandet drogs dock även en del mer strukturellt inriktade slutsatser om att bristfällig tillsyn och uppföljning gjort att missförhållandena kunde fortgå. Denna kritik gällde såväl statliga organ som placerande och mottagande kommuner.⁸

Vad gäller upprättelse så anger direktiven att författandet av en rapport som representerar erfarenheterna av vanvård skall bidra till detta. Utredningens ambition har varit att dokumentera informanternas egen version: man har velat förmedla den narrativa sanningen.⁹ Samtidigt pekar en del metodologiska val i en annan riktning. Intervjumaterialet har främst analyserats kvantitativt. I det andra delbetänkandet diskuteras informanternas pålitlighet utifrån traditionella källkritiska kriterier

7. Beth Rushton, "Truth and reconciliation? The experience of truth commissions", *Australian journal of international affairs*, 60:1 (2006), s. 125–141.

8. Göran Johansson, *Vanvård i social barnvård under 1900-talet: delbetänkande* (SOU 2009:99) (Stockholm 2009). I artikeln utgår jag från detta delbetänkande, då slutrapporten inte var publicerad när analysen gjordes.

9. *Ibid.*, s. 331.

som tendens och närhet i tid.¹⁰ Med en sådan syn på muntliga källor försvinner enligt min mening en del av poängen med att basera utredningen på intervjuer. Sådana val kan antas påverka i vilken utsträckning resultaten uppfattas som trovärdiga och därmed accepteras av allmänheten. Med andra ord är spänningen mellan försoning/upprättelse och sanningsskapande som tidigare forskning om sanningsskmissioner visat på, aktuell även i detta fall.

Ansvarsutkrävande och ersättning

Historiska sanningsskmissioner bär på ytterligare ett dilemma. De tillsätts för att utifrån avslöjanden i samtiden göra upp med missförhållanden i det förflutna. I många fall har dock normer och lagstiftning hunnit ändras, och, som Ericsson och Sjögren lyfter fram, är det problematiskt att döma handlingar i det förflutna efter nutidens moraliska måttstock.

I Vanvårdsutredningens andra delbetänkande finns en redogörelse för lagar och rekommendationer för den sociala barnvården under 1900-talet, och tydligt är att mycket av den misshandel som dokumenterats var olaglig även när den inträffade. Resonemanget landar dock i att de olika kategorierna av vanvård definieras utifrån Barnkonventionen från 1989.¹¹ Här synliggörs sanningsskmissioners dubbla funktion: det handlar både om historieskrivning och ansvarsutkrävande.

Historiska sanningsskmissioner är ett sätt att bemöta avslöjanden om missförhållanden som är svåra att hantera i det ordinarie rättssystemet. I länder som Norge och Irland har man i stället inrättat en särskild form av ersättning för personer som utsatts för vanvård. Detta krav har även drivits av svenska organisationer som samlar före detta barnhems- och fosterbarn. Vanvårdsutredningen hade dock inte mandat att ta ställning till frågor om ansvar och ekonomisk ersättning. År 2010 tillsattes därför en annan utredning, som arbetat parallellt med att förbereda formerna för upprättelse och som 2011 resulterade i rapporten *Barnen som samhället svek*, författad av Kerstin Wigzell.¹²

10. *Ibid.*, kap. 10.

11. *Ibid.*, s. 124–126.

12. Kerstin Wigzell, *Barnen som samhället svek: åtgärder med anledning av övergrepp och allvarliga försummelser i samhällsvården: betänkande* (SOU 2011:9) (Stockholm 2011).

En offentlig ursäkt, en vandringsutställning och ekonomisk kompensation är vad Wigzell föreslår i sin rapport. Detta skulle utformas som en tillfällig lag, enligt vilken alla som varit utsatta för allvarliga övergrepp i den sociala barnvården skulle kunna ansöka om en ersättning på 250 000 kronor. I skrivande stund är inget beslut om ersättning fattat. Utifrån remissvaren står det dock klart att förslaget väcker frågor kring beviskrav, rättssäkerhet och rimlighet i förhållande till andra former av skadestånd. Detta kan tillskrivas upprättelseprocessens gränsöverskridande karaktär.

Att hitta en hållbar hållning

Jag har visat att Vanvårdsutredningen och den påföljande upprättelseprocessen innebär dilemman liknande dem Ericsson och Sjögren beskriver vad gäller vitboken för romer. Frågan blir då hur man som historiker ska förhålla sig till denna insikt. Samtidigt som det är viktigt att problematisera och bidra med alternativa tolkningar, måste man vara medveten om att detta inte sker i ett politiskt vakuum. Som tidigare processer i exempelvis Sydafrika och Australien visat, kan sanningskommissioners tolkningar samt förslag om försoning och upprättelse bli mycket kontroversiella.¹³ Historikers expertutlåtanden kan då komma att spela en viktig roll. Vilken position man än väljer – att ignorera, avfärda eller stödja de tolkningar som ges – så får det konsekvenser.

Det finns också anledning att vända på perspektivet: Hur påverkar historiska sanningskommissioner villkoren för historieskrivning? När initiativ tas för att lyfta fram tidigare glömda röster kommer frågor om tolkningsmakt upp på dagordningen. I Australien har flera utredningar om olika aspekter av den sociala barnvården genomförts under 2000-talet, vilket lett till ett ifrågasättande av historikers monopol på att uttala sig som experter på det förflutna. Historikern Shurlee Swain diskuterar utifrån detta olika former av historisk sanning och argumenterar för mångröstade framställningar med respekt för de berördas berättelser.¹⁴

13. Christopher J. Colvin, "Brothers and sisters, do not be afraid of me': trauma, history and the therapeutic imagination in the new South Africa" och Paula Hamilton, "Sale of the century? Memory and historical consciousness in Australia", båda i Katharine Hodgkin & Susannah Radstone (red.), *Memory, history, nation: contested pasts* (New Brunswick 2006).

14. Shurlee Swain, "The politics of apology: an Australian genealogy", opublicerat paper presenterat vid konferensen "The state of children: politics and policies of childhood in global perspective", New York 23–25 juni 2011.

Uppgörelser med det förflutna är problematiska, men vi måste samtidigt vara öppna för grundläggande diskussioner om historievetenskapens roll.

Historisera sanningskommissionerna!

Ytterligare en möjlig strategi är att studera själva uppsvinget för uppgörelser med historien som ett tidsbundet fenomen. Sociologen Jeffrey K. Olick menar att denna "ängerns politik" under de senaste decennierna blivit en central form av politisk legitimering. Han vill gå bortom de jämförande studierna av sanningskommissioner och andra former av övergångsrättvisa som ofta har en utvärderande ansats. I stället föreslår han historiesociologiska studier av hur sociala minnespraktiker har förändrats över tid.¹⁵ Med inspiration av dessa tankar undersöker jag i ett pågående avhandlingsprojekt Vanvårdsutredningen och andra svenska historiska sanningskommissioner.

Detta projekt känns angeläget därför att de angivna målen om försoning och upprättelse ofta tas som oproblematiske utgångspunkter. Det är positivt laddade begrepp vilket gör historiska sanningskommissioner svåra att diskutera kritiskt. Utredningar av det här slaget kan vara mycket angelägna, men om deras syfte och utgångspunkter blir förgivettagna finns risken att detta skymmer andra möjliga sätt att förhålla sig till det förflutna.

15. Jeffrey K. Olick, *The politics of regret: on collective memory and historical responsibility*, (New York 2007) s. 121–138.